

POLITICKÉ VEDY / POLITICAL SCIENCES

Časopis pre politológiu, najnovšie dejiny, medzinárodné vzťahy, bezpečnostné štúdiá / Journal for Political Sciences, Modern History, International Relations, security studies

URL časopisu / URL of the journal: <http://www.politickevedy.fpvmv.umb.sk>

Autor(i) / Author(s): Miroslav Jurásek
Článok / Article: Francis Fukuyama a jeho teze „Konec historie“
Vydavateľ / Publisher: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov –
UMB Banská Bystrica / Faculty of Political Sciences
and International Relations – UMB Banská Bystrica

Odporúčaná forma citácie článku / Recommended form for quotation of the article:

JURÁSEK, M. 2014. Francis Fukuyama a jeho teze „Konec historie“. In *Politické vedy*. [online]. Roč. 17, č. 3, 2014. ISSN 1335 – 2741, s. 189-217. Dostupné na internete: <http://www.politickevedy.fpvmv.umb.sk/userfiles/file/3_2014/JURASEK.pdf>.

Poskytnutím svojho príspevku autor(i) súhlasil(i) so zverejnením článku na internetovej stránke časopisu Politické vedy. Vydavateľ získal súhlas autora / autorov s publikovaním a distribúciou príspevku v tlačenej i online verzii. V prípade záujmu publikovať článok alebo jeho časť v online i tlačenej podobe, kontaktujte redakčnú radu časopisu: politicke.vedy@umb.sk.

By submitting their contribution the author(s) agreed with the publication of the article on the online page of the journal. The publisher was given the author's / authors' permission to publish and distribute the contribution both in printed and online form. Regarding the interest to publish the article or its part in online or printed form, please contact the editorial board of the journal: politicke.vedy@umb.sk.

FRANCIS FUKUYAMA A JEHO TEZE „KONEC HISTORIE“

FRANCIS FUKUYAMA AND HIS THESIS “THE END OF HISTORY”

Miroslav Jurásek*

ABSTRACT

The book “The End of History and the Last Man” (1992) by Francis Fukuyama became a world bestseller soon after its publication; it has provoked contradictory feelings not only among professionals, but also among non-professionals. Politicians often acted upon the ideas of the book, in spite of the fact that social scientists were mostly condemning and criticizing it. Although, in general terms, the thesis the ‘End of History’ can be taken as an ‘idea about the future’, it has been labelled differently as theory, paradigm, scenario or myth. Certainly, the thesis the ‘End of History’ deserves the clarification of its identity within the discipline of IR. In my paper I attempt to reveal reasons for the ‘mysterious’ success or long-lasting popularity of the book although it suffers many methodological – theoretical flaws which are examined in more details through the paper. The constitutional character of Fukuyamas’ ideas is stressed. At the same time the thesis serves as prove of Kuhns’ doubts of the Popper criteria of the falsification.

Key words: Francis Fukuyama, The End of History, liberal democracy, thumos, modernization, capitalism

Úvod

Francis Fukuyama si nemohl načasovať publikovaniu svojho slávneho článku „Konec historie?“ (1989) lépe. Díky tehdejší „globální náladě“ (Mehta, 2011, s. 29) jeho provokativní myšlenky hlasitě rezonovaly nejen v akademické obci, ale i mezi laiky¹.

* Mgr. Ing. Miroslav Jurásek působí jako odborný asistent na Vysoké škole finanční a správní v Praze a zároveň studuje v doktorském programu na Středisku mezinárodních studií J. Masaryka, Fakulta mezinárodních vztahů, Vysoká škola ekonomická v Praze, Česká republika, miroslavjurasek@yahoo.co.uk.

¹ Téma F. Fukuyama a jeho teze konec historie se stalo předmětem výzkumu celé řady publikací včetně dizertačních, diplomových a bakalářských prací; jednu z prvních diplomových prací na téma Fukuyama a jeho myšlenkový svět napsal L. P. Bouchard (1993), kde k tématu najdeme mimo jiné celou řadu cenných informací a podkladových materiálů. M. Boari se pokoušela ve své dizertační

Později **Fukuyama** svůj text rozpracoval do knižní podoby „*Konec historie a poslední člověk*“ (1992)². Kniha okamžitě vzbudila obrovský zájem na celém světě; začalo se o ní mluvit v superlativech (Williams, Sullivan, Matthews, 1997), byť její myšlenky byly také zesměšňovány a bagatelizovány jednak levicově orientovanými politiky (např. **M. Gorbačovem**), tak i politiky jako např. **M. Thatcherovou**, kteří vyznávají pravicovou ideologii. (Kumar, 1992)

Za zmínku rovněž stojí, že Fukuyamova svérázná představa o sociálním a politickém uspořádání vztahů mezi státy po skončení studené války (včetně komplexní kritiky americké liberální demokracie) významně zasáhla i nejvyšší patra americké politiky: měla patrný vliv nejen na administrativu **B. Clintona**, ale i **G.W. Bushe**. (McClelland, 2011)

Byť se **Fukuyama** snaží hájit svou vizi budoucnosti prakticky až dosud (viz dále) a můžeme konstatovat, že si jeho teze získala pevné místo v rámci disciplíny mezinárodních vztahů, řada pochybností o správnosti jeho argumentace zůstává (ve svém textu předkládám směr, kudy byla kritika proti Fukuyamově tezi vedena).

Jelikož teze konec historie byla popisována jednou jako paradigma³ (v této souvislosti je často v „antagonistickém duchu“ srovnávána s tezí **S. Huntingtona** střet civilizací), jindy zase jako obecná teorie, scénář (viz Marien, 1995) nebo mýtus (Weberová, 2005), ukazuje se potřeba zabývat se „identitou“ teze i dnes (jinými slovy je třeba pochopit, v jakém vztahu teze působí vůči mezinárodněpolitické realitě).

Dle mého mínění k tomuto porozumění lze dospět prostřednictvím pečlivé koncepční deskripce teze konce historie a relevantních vlivů, které se podílely na jejím utváření, což je v této studii také provedeno; tento postup ve svém výsledku nabídne 1) přehledné zpracování teze **F. Fukuyamy**, což může

práci pochopit, co znamená konec historie v modelu historické evoluce. V další dizertační práci, jejímž autorem je N. Wisialowski (2010), je Fukuyamova práce označena za první mezinárodně populární text (neboli metanaraci), který prezentoval interpretaci nového světového řádu a vysvětloval (či legitimizoval) podobu i složky určité kultury. Mezi další odborné publikace o tezi konec historie zmiňme např. příspěvek od R. Little (1999), kde se autor snažil zjistit, jaké „nebezpečí“ představuje F. Fukuyama pro hlavní proud mezinárodních vztahů.

² Pokud budu mít v dalším textu na mysli knižní vydání Fukuyamových myšlenek, budu psát ve zkrácené formě, kurzívou a v uvozovkách „*Konec historie*“. S malými písmeny a bez uvozek se vztahují k Fukuyamově tezi konec historie.

³ Viz Inoguchi (1999).

posloužit jako odrazový můstek pro další výzkumy⁴ (např. ve formě komparace s „rivalitní“ tezí **S. Huntingtona**); 2) identifikování základních prvků, které stojí za popularitou a přitažlivostí Fukuyamových myšlenek (v tomto ohledu má značnou vypovídající schopnost použitá heuristická báze, odkud si můžeme učinit závěr, jakému zájmu se teze konec historie těšila od svého vzniku až dosud) a 3) potvrdit nebo vyvrátit **Kuhnovy** pochybnosti o kritériích **Popperovy** falzifikovatelnosti (čili ukazují, že tezi konec historie je možné brát jako určitý důkaz teoretické diskuze).

1 Osobnost Francise Fukuyamy

Fukuyama je stoupencem liberálního proudu⁵ se silně antikomunistickými sklony a vůbec zarytým odpůrcem jakékoliv formy totalitarismu. Na druhé straně odmítá přílišný individualismus (individualismus anglo – amerického stříhu⁶); zdůrazňuje potřebu života v komunitě a pocitu sounáležitosti. **Fukuyama** má osobní zkušenost jak s levicovými, tak i pravicovými hnutími. (Abbott, 2002)

Při studiu díla **Francise Fukuyamy** si je třeba uvědomit, že se jedná o současného spisovatele, jehož práce se neustále vyvíjí; tím se liší od filozofů, u kterých hledal inspiraci. Při čtení **Fukuyamy** nás zajímá, v jakém specifickém politickém kontextu se jeho práce nachází. Třebaže **Andrew J. Pierre** (1992) neviděl žádnou kauzální spojitost mezi jeho pracovní zkušeností z vládních míst, na Harvardu získaného doktorátu za práci o sovětské zahraniční politice a kontroverzní tezí konec historie, musíme mít neustále na paměti, že **Fukuyama**

⁴ Jinými slovy nejde mi o vršení dalších důkazů, které by svědčily ve prospěch nebo neprospěch teze konce historie (nejde mi tedy o to podat vyčerpávající ideovou, názorovou či teoretickou kritiku tohoto konceptu). To ostatně bylo již provedeno celou řadou výzkumníků přede mnou; výstupem tohoto úsilí byly diplomové a dizertační práce, odborné monografie, články a statě v odborných periodikách atd.

⁵ Fukuyama se stal prominentním mluvčím hnutí, které bývá označováno jako „liberální milénium“ (Hobson, 2009, s. 635-636). Charakterizovat tuto pozici by se dalo v následujících bodech: 1) teleologická koncepce historie, 2) pochopení, že tento *telos* je představován liberální demokracií, 3) víra, že „my“, Západ, jsme dosáhli konečného stádia historie, v podobě liberální demokracie, a ostatní (neliberální státy) jsou teprve na cestě k tomuto stádiu, 4) optimismus a důvěra v demokratickou přítomnost i budoucnost. Fukuyama se pokusil reformulovat anglo – americkou tradici liberalismu. Převzal od I. Berlína koncept „negativní svobody“, který zdůrazňuje individuální svobodu a omezenou roli státu. Tyto požadavky našel v kapitalistickém systému a ekonomické politice volného obchodu. Je třeba také zdůraznit, že liberalismus a demokracie nemusí nutně znamenat totéž (Fukuyama, 2012b; Hobson, 2009).

⁶ Americký individualismus Fukuyama definoval ve své knize „*Our Posthuman Future*“ (2002). Rozumí jím lidská práva, lidskou povahu a lidskou důstojnost.

vystupuje nejen z pozice politického filozofa, ale rovněž i politického aktéra (byl ředitelem amerického vládního úřadu pro politické plánování⁷ a členem korporace RAND⁸).

Fukuyamův styl psaní se vyznačuje přístupností a živým spádem; kapitoly nesou líbivé a dramatické názvy, obsah je často doprovázen velmi názornými příklady. Čtivost a svěžest Fukuyamových popularizujících textů (vč. knihy „*Konec historie*“) jdou ale na úkor rigoróznosti a přesnosti⁹.

2 Inspirační zdroje pro tezi konec historie

2.1 Filozofie

Francis Fukuyama našel pro sebe řadu klíčových myšlenek ve spisech **Immanuela Kanta**, nesporně jednoho z největších filozofů moderní doby. **Kant** spatřoval lidskou vůli autonomní, z čehož plyne individuální morální zodpovědnost; odkud už není daleko k teorii politického liberalismu.

Fukuyama si od **Kanta** půjčil koncept mírové unie liberálně demokratických států. V **Kantově** představě „věčného míru“ našel své kořeny i Fukuyamův idealismus. **Fukuyama** (1992) prohlásil, že mírová unie se ve světě vždy utvářela mezi vyspělými liberálními demokraciemi, což přivedlo do tohoto tábora i další země.

Titul Fukuyamovy knihy není nijak nový a originální. Teorii konce historie detailně rozpracoval již **G. W. F. Hegel**¹⁰. Tento významný německý filozof předložil optimistickou a progresivní koncepci historie. Ve své filozofii historie předpokládal, že směr historie (čili tok historického času) je rozpoznatelný díky plynutí událostí, jež vytváří lidskou historii.

Poněkud paradoxně se však tento představitel německého idealismu¹¹

⁷ V originále US State Department's Policy Planning Staff.

⁸ Americký think tank; zkratka RAND znamená Research ANd Development, tj. Výzkum a vývoj.

⁹ Např. Kant ve své „*Kritice čistého rozumu*“ používal klíčové pojmy v jasném a neambivalentním smyslu; to se však z Fukuyamového stylu poněkud vytrácí, tj. některé z klíčových idejí v jeho knize „*Konec historie*“ poměrně často nesou rysy dvojznačnosti.

¹⁰ Radno dodat, že skrze Hegelovo pojetí konce historie se do Fukuyamovy práce dostaly i myšlenky skotských politických ekonomů 18. století, jakými byli Adam Ferguson, James Steuart či Adam Smith.

¹¹ Na rozdíl od materialistů Hegel věřil v sílu idejí na utváření reality světa, jenž nás obklopuje. Nebyl ale idealistou v chápání každodenní morálky. Např. prohlásil (cit. podle Williams, Sullivan, Matthews, 1997, s. 3), že konec historie musí být chápán nejdříve a především jako triumf racionálního myšlení.

vyznačoval bytostným realistickým smýšlením: odmítl Kantovu myšlenku věčného míru (Williams, Sullivan, Matthews, 1997); válka je podle něj nedílnou součástí mezinárodního systému, tj. státy nebudou válčit pro spravedlivou věc, ale jen tehdy, pokud to bude vyhovovat jejich vnitřním potřebám a zájmům.

Složitost myšlenkového světa **Hegela** se pokusil pro 20. století „zpřístupnit“ francouzský filozof a politik ruského původu **Alexander Kojève**. Fukuyamovi pak bylo občas vyčítáno (Williams, Sullivan, Matthews, 1997), že sleduje spíše výkladovou linii **Kojěva** než samotného německého filozofa. V případě války tomu tak ale není. Hegelovo tvrzení o nevyhnutelnosti války totiž musí být bráno se vši vážností. **Fukuyama** naopak kritizoval Kojěvovo tvrzení, že s koncem dějin skončí i války.

Třetím velkým **Fukuyamovým** inspirátorem byl **Karl Marx**. Souhlasil sice s **Hegelem**, že historie musí jednou skončit, ale podle něj řídicí silou historie byly socio-ekonomické vztahy¹². Na rozdíl od **Hegela** si také myslel (Williams, Sullivan, Matthews, 1997), že konce historie nebude dosaženo bez revoluční změny společnosti, kterou pojímal z ryze materialistické perspektivy); podle **Marxe** pokrok lidské společnosti není nějakým abstraktním ideálem, ale spíše projektem ležícím mimo společnost samotnou. **Marx** stejně jako **Hegel** mluvil o konci historie. **Marxův** přístup k historii můžeme označit za jistý druh etického relativismu. Konec historie pro něj představuje tyranie komunistických režimů; vše, co předchází této změně, je **Marxem** označováno jako „prehistorie“. **Marx** si však nemyslel jako např. **Hegel**, že se lidská společnost zbaví všech rozporů dosažením tohoto okamžiku.

Ostatně toto strohé odmítnutí společenské bezkonfliktnosti na konci historie přijal za své i **Fukuyama**, který se shodoval s **Marxem** i v jiných otázkách: pro oba stojí ekonomické zákonitosti na prvním stupni jejich zkoumání; jen ekonomie dokáže přinést společenský pokrok. Ekonomie je zárukou pokroku jak pro **Fukuyamu** (poznatky nashromážděné v toku času jsou nezapomenutelné, proto neustále budeme mít přístup k většině vyspělých technologií), tak i pro **Marxe**, byť ten s vysokou pravděpodobností predikoval kolaps kapitalismu díky

¹² Je zřejmé, že lidé mají ke svému jednání různé důvody a motivace, jež se pak stávají hybnou silou historie. Např. G. W. Hegel (a potažmo i F. Fukuyama) v této souvislosti mluvili o potřebě uznání (viz dále); N. Machiavelli lidskou motivaci spojoval s touhou po slávě; pro T. Hobbese za veškerým lidským jednáním stála pýcha, ješitnost a osobní zhrzenost; podobně to viděli i J. J. Rousseau, A. Hamilton či J. Madison: zatímco Rousseau považoval za hybnou sílu lidského konání sebelásku, posledně dva jmenovaní tuto sílu označili jako ctižádostivost. Poněkud tajemný ve věcech lidské motivace je F. Nietzsche, když použil sousloví „uznání rudolící šelmy“. Tento druh motivace lidského jednání převzal do své knihy „Konec historie“ i Fukuyama.

vnitřním rozporům tohoto systému. Kapitalismus jako forma vykořisťování je navíc odsouzeníhodná i z morálního hlediska.

Inspirován podobnostmi a rozdílnostmi v myšlení mezi idealistou **Hegelem** a materialistou **Marxem** (viz následující tabulka) **Fukuyama** následně vystavěl svou originální teorii: historie se vyvíjí v různých etapách či epochách; světová historie je progresivní (tj. lidská společnost se vyvíjí od primitivních k vyspělejším, přičemž pokrok se netýká pouze materiálních stránek života, ale také kulturních a morálních hodnot); jedním z hlavních cílů postupného vývoje je dosažení svobody¹³. Konec dějin není nějaký statický bod; je to ustavičný proces. Jak **Hegel**, tak i **Marx** věřili, že se světová historie vyvíjí podle nějakého skrytého schématu (Williams, Sullivan, Matthews, 1997).

		HEGEL	MARX
RŮZNÉ v přístupu k historii	Metafyzická pozice	Idealismus ¹⁴	Materialismus
	Kulminační bod historie	Německý protestantský svět	Komunistická společnost
	Hybatelé historické změny	<i>Geist</i> (Duch) ¹⁵	Sociální třídy a produkční síly
STEJNÉ v přístupu k historii	Přístup k historii	Teleologický přístup k historii	
	Vývoj historie	Vývoj historie v různých etapách	
	Charakter historického vývoje	Progresivní vývoj historie se týká materiálních, kulturních i etických stránek společenského života	
	Konec dějin	Dynamický bod	
	Cíl vývoje historie	Svoboda	

Zdroj: vlastní zpracování

¹³ Pro Hegela je kulminačním bodem historie německá protestantská společnost, pro Marxe je to komunismus.

¹⁴ Fukuyama přejal do svých úvah Hegelův idealismus. K lepšímu pochopení Fukuyamova myšlení si je dobré uvědomit, jak je charakterizován politický idealismus. Tato mezinárodněpolitická koncepce se zrodila jako výsledek historického optimismu po 1. světové válce (zdá se, že optimismus je vlastní liberálně smýšlejícímu Fukuyamovi). Je jasné, že tato událost a hlavně její děsivé následky poněkud zkzailila bezbřehý optimismus konce 19. a začátku 20. století. V žádném případě ale není pravda, že by Fukuyamův optimismus nebyl poznačen jistými obavami; ty se u něj projevovaly v souvislosti s představou určitých ekologických katastrof celoplanetárního dosahu. Fukuyama rovněž nepodceňuje zkzazonosnost zbrání hromadného ničení (Farrenkopf, 1995).

¹⁵ Fukuyama přebírá do svého výkladu Hegelův pojem *Geist*, který chápe jako sekularizovanou sociální mysl, byť není vůbec jisté, že by Hegel chápal tento koncept stejně.

2.2 Kritika realismu

Vzhľadom k tomu, že **Fukuyama** klade veľký dôraz na dôležitosť hodnôt v historickom vývoji a spatruje koniec histórie ako postupný triumf demokratického ideálu, je nanejvyš kritický k realistickému prístupu¹⁶. Prial s nasledujúcou kritikou realismu: 1) realisté nepatřičným spôsobom zjednodušujú základní aktéry mezinárodní politiky, tj. státy¹⁷ a 2) realismus vůbec nebere ohled na historický kontext, ve kterém se jednotlivé události odehrávají.¹⁸(Farrenkopf, 1995)

Jelikož boj o moc podle **Fukuyamy** není časoprostorově univerzální, v politické analýze **Fukuyama** preferuje zabývat se spíše otázkou legitimacy, nikoliv primárně mocí, jak to činí realisté. Tím **Fukuyama** naznačuje, že kategorie moci je pouze jedním z více faktorů, které je třeba vzít v potaz při diskuzi o zahraniční politice.

Zkrátka **Fukuyama** soudil (Goldgeier-McFaul, 1992), že realismus je zcela nevhodný k vysvětlení mezinárodních vztahů mezi liberálními demokraciemi v posthistorickém období. Nicméně připustil, že realismus dokáže zodpovědět otázky moci ve vztazích mezi liberálními demokraciemi a státy historického období (viz dále).

2.3 Neokonzervativní kontext

Fukuyama se svým smýšlením jednoznačně řadil mezi neokonzervativce. Oporu pro své postoje nacházel u neokonzervativců, jako byli **Kristol Irving**, **Norman Podhoretz** či **Nathan Glazer**.

¹⁶ V období studené války byl realismus velmi vlivnou teorií mezi praktiky zahraniční politiky (George, 1993). Podle Fukuyamy americký politický realismus nedokázal zabránit vypuknutí studené války; Fukuyama dokonce obviňoval americké realisty, že „pomáhali“ udržovat sovětský expanzionismus (Farrenkopf, 1995). Po skončení studené války se realismus stal nemoderním přístupem k zahraničněpolitickým otázkám (po rozpadu SSSR se totiž svět stal „lepší“, antagonismus realistického pojetí ho již podle Fukuyamy nedokázal dobře postihnout).

¹⁷ Podle Fukuyamy (viz Williams, Sullivan, Matthews, 1997) hodnoty a motivace čelných politiků působí velmi silně na chod určité země.

¹⁸ Podle Fukuyamy jsou realisté neteční k evolučním procesům spjatých s růstem poznání a vývojem liberální demokracie. Realisté vůbec nereflktují nástup nových technologií v oblasti vojenství, kdy se vyhlášení války stalo kontraproduktivní, protože by to mohlo vést až k sebezničení. Fukuyama se stavěl i proti tvrzení realismu, že války a imperialismus přetrvávají v mezinárodních záležitostech jako její nedílné a stále se opakující prvky. Naopak tvrdil, že jiné aspekty sociálního života jako náboženství, rodina, ekonomická organizace, koncepty politické legitimacy atd. jsou předmětem historické evoluce, a proto se imperialistické destruktivní války budou postupně z globální politiky vytrácet.

Je třeba si také uvědomit, že ideologický vývoj v USA prošel od skončení studené války významnou změnou: opatrná forma realismu v kombinaci s izolacionismem byly nahrazeny expanzivnějším a ambicióznějším přístupem k dění ve světě. V neokonzervativním diskursu začaly hrát důležitou roli humanitární zájmy či podpora a šíření demokratických myšlenek v zahraničí¹⁹; proto **Fukuyama** věřil (Sheikh, 2008), že Spojené státy mají povinnost zasáhnout svou mocí kdekoliv v zahraničí při porušování lidských práv (výjimkou bylo až válečné tažení do Iráku v roce 2003)²⁰.

Neokonzervativci zastávali odlišný přístup než jejich předchůdci k náboženským otázkám, tj. zdůrazňovali důležitost tradiční kultury v moderních společnostech; navíc byli přesvědčení, že USA musí ve světě plnit úlohu hegemonu, která jim přísluší. Významným tématem neokonzervativců byl skepticismus v možnostech státních intervencí do chodu ekonomiky. Tyto evidentní změny v myšlení amerických neokonzervativců se sice formulovaly v průběhu 90. let minulého století, měly se ale projevit mnohem později, v irácké válce z roku 2003. (McClelland, 2011)

Fukuyama se pokusil ve své práci rozvést tři předpoklady konzervativců: 1) bitva proti komunismu je srdcem a duší světové historie; 2) západní liberální demokracie jsou zkorumpované a prohnílé (ve studené válce slavila liberální demokracie úspěch kvůli vnitřní slabosti komunistických států, nikoliv díky síle vlastního systému) a 3) jedině, co drželo demokratické státy nad vodou, byl jejich morální boj proti komunismu; vítězství liberální demokracie nad komunismem je také jeho konečnou porážkou. (Holmes, 1992, s. 29)

3 Obecná charakteristika „Konce historie“

Fukuyamova ambiciózní práce z politické filozofie zapadá lépe do evropské než americké intelektuální tradice; dobře posloužila strůjcům zahraniční politiky

¹⁹ Fukuyama (2008) je přesvědčen, že demokracie je dobrá sama o sobě, ať zapadá do něčích plánů či nikoliv. Proto by Spojené státy měly podporovat šíření demokracie ve světě, ale nedělat z toho ústřední bod své politiky. Na druhé straně se Fukuyama také domníval, že Bush udělal velkou chybu, když se snažil šířit demokracii ve světě ve spojení se svým plánem na boj proti terorismu, neboť tímto způsobem přišel o nejednoho přesvědčeného demokrata; nikdo totiž nechce vypadat jako „slepý“ nástroj americké zahraniční politiky.

²⁰ Ve své knize *„America at the Crossroads: Democracy, Power, and the Neoconservative Legacy“* se Fukuyama distancoval od „praktických“ neokonzervativců Bushovy administrativy.

v nejedné zemi na světě (měla tedy nemalý praktický význam)²¹.

Abbott spatřoval možné příčiny úspěchu knihy mezi vrcholnými představiteli politiky a ekonomiky díky jejím následujícím rysům: 1) odvolává se na „velké“ teoretiky, 2) vysvětluje „velkou“ historii, 3) poskytuje „velké“ předpovědi, 4) nabízí „velkou“ kritiku, 5) dává „velké“ rady²². (Abbott, 2002)

Knihy si získala zaslouženou pozornost i z jiného důvodu: opírala se ve značné míře o známé a všeobecně přijímané teorie. Myšlenky zde obsažené je možné jednoznačně označit za nové, neotřelé, původní (což ostatně přiznávají nejen stoupenci, ale i odpůrci **Fukuyamy**) a to i navzdory snadno identifikovatelným inspiračním zdrojům, o které se **Fukuyama** opíral (viz výše). **Fukuyamova** teorie tak může být označena za „rozšíření konvenčních formulací do extrémního formátu“. (Abbott, 2002, s. 425)

„*Konec historie*“ můžeme také charakterizovat jako „diskursivní realitu, která (jednou) vznikne, roste a existuje v diskursu nějakého filozofa. Tento diskurs jako forma praxe je nejen deskriptivní, ale také performativní; nepopisuje pouze realitu, ale také ji vytváří“ (Mircea Boari, 1998, s. iv). Na „*Konec historie*“ je možné také pohlížet trojí optikou, kterou Stojanovic (2010) charakterizoval jako perspektivu ideologickou, etickou a perspektivu humanistického existencialismu²³.

Teze konce historie vyhovuje většině znaků, které stanovil **Mehta** (2011), aby se nějaká ideje (teze) uchytila a prosadila v praxi. Za zmínku stojí např. rétorická strategie, kterou volil **Fukuyama** pro prezentaci svých idejí: sousloví „konec historie“ vyvolává představu apokalypsy, slovo „konec“ zase obraz smrti, úzkosti, nejistoty z příchodu nového, neznámého atd.; volbou „úderného“ sloganu se **Fukuyama** bezesporu dotkl emotivní stránky svých čtenářů. Navíc dokázal vyjádřit své myšlenky srozumitelnou formou, jazykem stravitelným a čtivým i pro nevědecké čtenáře. Kniha „*Konec historie*“ spadá do žánru vědecko – populární literatury.

²¹ Např. podle Eduarda Ševamadzeho, sovětského ministra zahraničních věcí a později gruzínského prezidenta, Fukuyamova kniha „vyzbrojuje západní politické myšlení novými fundamentálními teoretickými argumenty, které zesilují praktickou akceschopnost“. (Boari, 1998, s. 289)

²² Tyto rysy lze nalézt i v Huntingtonově knize (1996) „*Střet civilizací*“, se kterou byl „*Konec historie*“ často srovnáván.

²³ Ideologická perspektiva „*Konce historie*“ se vyznačuje konečným vítězstvím liberalismu (demokracie a kapitalismu). Etická perspektiva spočívá v univerzalizaci demokraticko – kapitalistického paradigmatu v rovině politické, ekonomické a právní. Humanistický existencialismus vyjadřuje nahrazení boje za přežití bojem o uznání mezi pánem a rabem.

Bylo by ale chybou si myslet, že **Fukuyama** si pod svým „koncem“ představoval nějakou světovou zkázu či rozvrat²⁴. **Fukuyama** měl na mysli konec ideologický, nikoliv fyzický. Chápal, že se lidstvo bez ideologie neobejde, neboť ideologie zůstává „*fundamentální řídicí silou vedoucí ke konsensu a přinášející synergické efekty*“. (Huiqin, 2011, s. 158)

Hledání té nejlepší ideologie definitivně uřlal konec studené války a rozpad SSSR. Jelikož byly marxismus (= komunismus)²⁵ či fašismus poraženy a konzervatismus (= dědičná monarchie) pohlcen (Christensen, 1994), konečným vítězem se stala podle **Fukuyamy** ideologie liberální demokracie (či kapitalismus)²⁶.

Fukuyama mínil (Little, 1995), že nezvítězila ani tak liberální praxe, jako spíše liberální ideje. Pokud však pojímáme triumf kapitalismu tímto způsobem, zbavujeme se možnosti toto tvrzení verifikovat. Jak můžeme vědět, že liberální ideje jsou opravdu „nepřekonatelné“? Přece jedna úspěšná bitva válku nevyhrává²⁷. **Little** si proto myslel, že tento výrok byl bezpochyby myšlen jako sebenaplňující se proroctví. (Little, 1995)

Až teprve později **Fukuyama** (1995a) mírnil své prvotní přesvědčení a triumfalistickou víru v ideologický konec historie. Hlavní političtí a ideologičtí konkurenti liberální demokracie měly vzejít z Asie v podobě paternalistického

²⁴ Fukuyama byl vůbec první, kdo přišel s myšlenkou, že se blížíme ke konci historie. (Blight, 1992) Pochopitelně neměl na mysli nějakou apokalypsu celosvětového rozsahu. I přes neustálou velmocenskou rivalitu (Kennedy, 1988) Fukuyama přinesl naději: předpověděl konec destruktivních a stále se opakujících střetů mezi velmocemi. Lidstvo se mělo přiblížit k trvalému míru, prosperitě a svobodě. To však neznamenalo, jak soudil Alexandr Kojève, že konec historie s sebou nutně přinese konec člověka jako svobodného, kreativní bytosti a jeho návrat ke svým animálním kořenům (Williams, Sullivan, Matthews, 1997), kdy musel za přítomnosti neustálého nebezpečí neustále bojovat o holou existenci (a tedy se vyvíjel ve smyslu pudu sebezáchovy). Fukuyama šel v tomto ohledu ještě dále než Kojève: vůbec se nedomníval (Williams, Sullivan, Matthews, 1997), že po konci historie „změkčilé“ nekonfliktní prostředí liberální demokracie zrodí posledního člověka, jak o něm mluvil Nietzsche. (Sheikh, 2008).

²⁵ Analýzu nedostatků komunismu ve svém článku přinesl např. Svetozar Stojanovic (2010).

²⁶ Nutno dodat, že Fukuyama ve své knize pouze vyjádřil přesvědčení, že „ideál liberální demokracie“ se nedá vylepšit.

²⁷ Uvedme, že liberalismus (stejně jako demokracie) v praktické rovině nemusí být se všemi (zeměmi) kompatibilní (např. africké a blízkovýchodní národy, kterým období modernity zjevně nesvědčí, mají tendenci hledat sebevyjádření v různých formách obskurantismu; evropské národy odmítající bezpočet migrantů z rozvojových zemí se zase obrací ke svým národním mýtům a americká levice se vděčně chopila fašistických argumentů proti modernitě a evropskému centrismu, tj. Racionalismu). (Kumar, 1992).

autoritářství²⁸. Dalšími konkurenty liberální demokracie mohly být extrémní nacionalismus (fašismus), islám²⁹ (Fukuyama, 2006), k životu opět přivedený neo-bolševismus, demokratické formy socialismu, nacionalistický konzervatismus, čínský socialismus nebo **Deng Xiaopingova** teorie. (Bouchard, 1993; Blim, 1997; Huiqin, 2011)³⁰

Protože nově utvořené ideologie se vázaly k místním kulturním charakteristikám, popř. vyspělosti občanské společnosti, měly hrát pouze místní, nikoliv však globální úlohu³¹. Pro liberální demokracii **Fukuyama** spíše spatřoval nebezpečí v domácích ekonomických a vládních selháních (Gilley, 2010), popř. v tzv. transhumanismu³².

K pochopení teze konec historie je důležité vyložit si otázku, jakým způsobem **Fukuyama** přistupoval k historii ve smyslu určitého vývojového procesu. Jak bylo uvedeno již dříve, **Fukuyama** se při svém zkoumání historie opíral o **G. W. Hegela**, jenž přířkl konec historie na rok 1806, kdy Prusko utrpělo porážku u Jeny³³ od Napoleona.

²⁸ I když byla doba po skončení studené války poněkud „impotentní“ v produkci ideologických inovací (Kumar, 1992), Goldgeier a McFaul (1992) si ještě před Fukuyamou v žádném případě nemysleli, že liberalismus a neoliberalismus právě vystavily stopku pro další vývoj ideologií.

²⁹ V islámu spjatém se sebevražedným terorismem džihádu a hledáním vlastní identity však Fukuyama nevidí hlavní nebezpečí pro liberální demokracii. To vidí především v integraci minorit (převážně z muslimských zemí) do systému liberální demokracie.

³⁰ Fukuyama se přes své zjevné nadšení a optimismus snažil udržet své úvahy v mezích určité střídavosti. Uznával (Farrenkopf, 1995), že se nemusí podařit „politicky neutralizovat“ nacionalismus, který označil (1991) za hlavního konkurenta demokracie, jinými slovy konflikty mezi soupeřícími národy a etnickými skupinami, popř. nespoutaný ekonomický nacionalismus mohou tragicky narušovat rozšiřování demokraticko-kapitalistických mírových zón.

³¹ Není totiž vůbec jisté, jestli je liberální demokracie tím nejlepším, co lidstvo čeká, neboť naše vyspělá průmyslová společnost stále plodí chudobu (materiální, kulturní, ale i morální); vývoj může jít stále kupředu, protože naše společnosti nejsou dosud rovnostářské a demokratické (Bouchard, 1993). Rovnost v kapitalistickém systému je zkrátka chiméra. Proto si Holmes (1992) si myslil, že konec historie nevyústí do „nepolepšitelné“ individualistické demokracie, ale do asijského modelu tržně orientovaného autoritářství (např. V Rusku jednu z forem autoritářství na bázi nacionalistické, populistické či tradicionalistické očekával P. Hassner).

³² Viz více Fukuyamova kniha *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution* (2002).

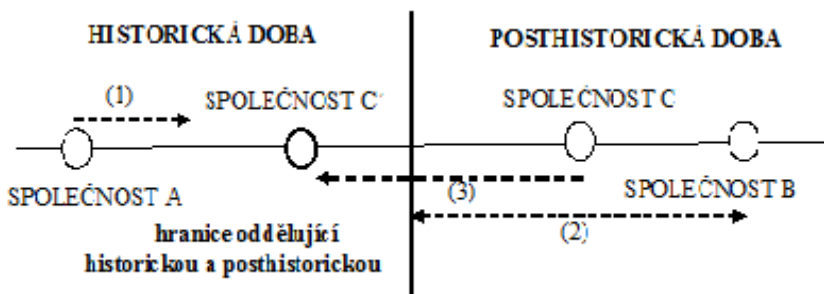
³³ V této souvislosti možná stojí za zmínku, že konců historie bylo v minulosti již vyhlášeno několik. Např. Adam Smith, jehož myšlenek Fukuyama rovněž ve své knize využívá, si myslil, že kulminačním bodem historie není liberální demokracie, ale obchodní společnost, tj. např. volný obchod jako její nejlepší varianta (Alvey, 2003). V tomto světle lze logicky vyvodit, že konec historie podaný Fukuyamou musíme brát s jistou nadsázkou, neboť komunismus a jeho konec jsou pouhou epizodou v posthistorickém procesu.

Fukuyama pojímal histórii jako dynamický proces; napadl post-modernistický trend nevidět za ničím žádný smysl nebo jenom solipsisticky – subjektivní významy. Mnozí označovali (a nutno dodat, že mylně) **Fukuyamu** kvůli jeho postoji za „posledního marxistu“. (Thompson, 1994)

Když mluví o historii, **Fukuyama** (1995a, s. 32) má na mysli univerzální historii (nikoliv nějakou konkrétní) ve smyslu „*koherentní a lineární transformace lidských společností, které se dotknou celého (nebo téměř celého) lidstva jako celku*“. Nejde tedy o pouhé zaznamenání světové historie, ale o filozofickou reflexi utváření a vznikání systému jako takového se snahou pochopit univerzální historii v její holistické podobě. Např. **Schiller, Herder, Spengler, Huntington** se stejně jako **Fukuyama** pokoušeli přemostit historická fakta a evoluci morálky s cílem nalézt jejich společné rysy v rámci světových historických trendů (nutno ale dodat, že se tak dělo výhradně z evropské perspektivy, tj. bez zahrnutí mimoevropských kultur).

História je podle **Fukuyamy** (Söder, 2007; Holmes, 1992): kumulativní (všeho, čeho lidstvo dosáhlo v minulosti, se uchová i pro další generace), lineární (má namířeno k věčnému míru nebo konvergenci politického a ekonomického systému) a smysluplná (má cíl a smysl). História má dva hnací motory: vědu a touhu po sociálním uznání. Univerzálnost cíle **Fukuyama** spatřoval v procesu ekonomické modernizace.

Každá společnost by se podle **Fukuyamy** měla vymanit z historického světa (charakterizovaného tyranií, útlakem, válkami atd.) a vstoupit do posthistorického období, tj. období konce historie (charakterizovaného liberální demokracií). V podstatě je možné říci, že státy a jejich společnosti se dají umístit na ose „historického času“ do tří pozic: 1) historická, 2) posthistorická a 3) regresivně historická. Následující obrázek graficky znázorňuje tyto situace.

Tlustá čára od sebe odděluje historickou dobu a posthistorickou. Společnosti nacházející se v historické době se budou po ose posunovat doprava; jejich cílem bude překročení hranice a dosažení posthistorické doby (šipka 1 a společnost A); společnost B již posthistorické doby, tj. liberální demokracie, dosáhla. Pokud posthistorickou dobu ztotožníme s ideologií liberální demokracie, pak se tato společnost již nemá kam posunout. Neznamená to však, že se vývoj této společnosti natrvalo zastavil. Bude se i nadále vyvíjet, ale už jen v rámci liberální demokracie (ta se bude neustále zdokonalovat systémově, institucionálně atd.). Šipka 3 u společnosti C znamená, že bude překročena hranice, liberální demokracie se zvrhne a společnost se opětovně navrátí k nějaké formě autoritářského (ve **Fukuyamově** chápání historicky překonaného) režimu.

Predikční rysy **Fukuyamových** úvah se ukazují v jeho rozdělení nedemokratických států (tj. států doby historické) do tří skupin: 1) státy nerozvinutého světa (např. Irák, Sýrie, země Afriky a středního Východu), 2) země vyspělejší než státy první skupiny, ale velmi nedůvěřivé k liberální demokracii (státy islámského světa, např. Irán) a 3) kapitalistické nedemokratické státy³⁴.

Fukuyama se domníval (Williams, Sullivan, Matthews, 1997), že jeho teze dokázala velmi dobře vysvětlit kolaps komunismu či dřívější vývoj na Dálném východě. Byl upřímně přesvědčen, že všechny velké problémy historie jsou tímto zlomovým okamžikem (tj. onou linií mezi historickým a posthistorickým světem) v jistém smyslu vyřešeny. (Holmes, 1992)

Ostatně události poslední čtvrtiny 20. století skutečně daly **Fukuyamovi** za pravdu. Mnohé země³⁵ se zbavily totalitních vládců a přijaly liberálně

³⁴ Kratší komentář si zaslouží první dvě skupiny států. Nedá se očekávat, že by země první skupiny v brzké době přijaly liberální demokracii; tyto země nicméně představují zónu možného konfliktu. Pro liberálně demokratické země neznamenají ideologické nebezpečí, mohly by se ale pro ně stát bezpečnostním rizikem v případě, že by se jim podařilo získat zbraně hromadného ničení, popř. jadernou zbraň. U druhé skupiny států Fukuyama vyjádřil pochybnosti o pozitivním vlivu náboženství na ekonomický a politický vývoj. Třebaže uznal, že v některých případech (jako např. u protestantů a západního kapitalismu či Jodo Shinshu a japonského ekonomického rozvoje) náboženství může mít stimulační účinky na ekonomický rozvoj, ve většině případů považuje náboženství za překážku na dosažení hospodářského blahobytu a politického pokroku. Na druhé straně souhlasil s Huntingtonem (Fukuyama, 1991, s. 662), že kulturní faktory (jako třeba náboženství) mají velmi prospěšný účinek na schopnost zemí vytvořit a udržet si demokracii.

³⁵ Pro stručný výčet zemí, které přešly od totalitární formy vlády k větší demokratičnosti svého zřízení, je možné najít např. v článku Carothers (2002).

demokratické zřízení³⁶. **Samuel Huntington** tento demokratický trend označil jako „*Třetí vlnu*“ (1991). Liberální demokracie se sice mohla „zvrtnout“ např. K teokracii či vojenské diktatuře, přesto nemohla být „přetrumfnuta“ jinou ideologií. Např. **Larry Diamond** k vítěznému tažení demokracie světem v průběhu 90. let minulého století poznamenal: „*demokracie se stala globálním (kurzívou vyznačeno v převzatém textu) převládající a jedinou široce legitimní formou vlády ve světě*“. (Hobson, 2009, s. 634)

4 Thumos³⁷ a boj za uznání

Fukuyamova teorie je vystavěna v eklektické formě na celé řadě dílčích konceptů, které by si samy o sobě zasloužily samostatné rozpracování (ostatně některá kritika byla vedena právě tímto směrem, jak se ještě pokusím ukázat dále v textu).

Pro **Fukuyamu** ideje pokroku představuje klíčové téma jeho teze konce historie; podle něj právě tato ideje stojí v samém středu našeho chápání moderního světa (Williams, Sullivan, Matthews, 1997). S bezmeznou důvěrou ústřední roli ve společenském pokroku **Fukukuyama** přisoudil vědě, resp. přírodovědě produkující různé moderní technologie.

Fukuyama pak rozvedl svou ideji pokroku pomocí teorie modernizace někdy považovanou za „*nejambicióznější americký pokus vytvořit integrovanou, empirickou teorii lidského sociálního pokroku*“. (Fukuyama, 2009, s. 85) **Fukuyamovi** však zjevně nevadilo, že teorie modernizace byla do značné míry zpochybněna knihou **S. Huntingtona** „*Political Order in Changing Societies*“. (Fukuyama, 2009). Vášnivou debatu vzbuzuje i další Fukuyamův předpoklad,

³⁶ Fukuyama chápal demokracii především jako soubor idejí (až na druhém místě jako instituce); demokracie pro Fukuyamu představuje „univerzální hodnotu“ (Sen, 1999; Gershman, 2005). Jelikož všechny lidské bytosti potřebují určité uznání, Fukuyama je ochotný bojovat za demokracii ze všech sil, neboť „*tento cíl je mnohem snáze dosažitelný*“ právě v tomto zřízení (Steiner, 2012, s. 16). Fukuyama také spatřoval (1991, s. 660) úzké sepětí mezi demokracií a kulturou. Pro podporu stabilní demokracie existují čtyři kulturní podmínky: 1) homogenní národní, etnické a rasové vědomí (nutnost pocitu národní jednoty), 2) neexistence výlučného státního náboženství (tj. náboženství jako soukromá věc, požadavek náboženské tolerance), 3) relativní společenská rovnost (přítomnost střední třídy) a 4) existující „zdravá“ občanská společnost. Své představy o demokracii Fukuyama ještě více přiblížil ve svém článku *The Primacy of Culture* (1995b), kde při bližším zkoumání najdeme nesporné podobnosti s Huntingtonovou „*Třetí vlnou*“.

³⁷ V použité literatuře jsem našel dva tvary tohoto slova: *thymos* a *thumos*. V dalším textu je označuji kurzívou a budu s nimi nakládat zcela volně a zaměnitelným způsobem. Vyjadřují však stále stejný koncept.

ktorý prevzal od liberálneho ekonoma rakouskej školy **F. Hayeka**: opravdu musí modernizácia probíhať paralelne s westernizáciou?³⁸ **Fukuyama** ve své nesporné prozápadní orientaci je přesvědčen, že hodnoty západu jsou nejlepší a univerzálně vhodné pro všechny bez ohledu na jejich kulturní příslušnost.

Uplatňování těchto hodnot úzce souvisí s kapitalistickou podstatou ekonomicko – sociálního systému. **Fukuyama** se sice zabýval univerzální historií, ale bohužel zároveň pustil ze zřetele aktuální ideologii globalismu mající blízký vztah k univerzální historii (Söder, 2007), neboť v podmínkách globalismu se klíčovým problémem stává status *homo oeconomicus* neboli vztah mezi kapitalismem a náboženstvím. **Fukuyama** ve své knize rovněž neřeší budoucí podobu kapitalismu, což je ale velmi podstatné pro úvahy, které vedl (k této otázce viz např. Blim, 1997).

Takže **Fukuyama** ve svém celospolečenském konceptu zná směr, tj. ví, „kam chce jít“ (= jeho ideje pokroku); předpokládá, že pro dosažení svého cíle bude nejlepším „dopravním prostředkem“ modernizace, tuší (a blíže nerozebírá), že nejlepším výchozím bodem k této cestě bude kapitalistický ekonomický systém. K oživení celého tohoto projektu ale potřeboval ještě další důležitý činitel. Onou silou, která uvádí do pohybu celý „mechanismus“ historického vývoje, se pro něj stal tzv. *thumos*³⁹ (neboli potřeba být uznáván a respektován jinými lidskými bytostmi), jehož „hlas“ se nejlépe prosadí v demokratickém zřízení⁴⁰.

Ve svém pojednání o uznání **Fukuyama** vychází z **Hegelových** myšlenek a jeho díla „*Fenomenologie ducha*“. **Hegel** se ve svých úvahách vrací na samý úsvit dějin, k primitivnímu člověku. V tomto člověku je dosud hodně animálního,

³⁸ K tématu blíže viz Lal, 2000.

³⁹ Pojem *thumos* není vůbec novým. Za potřebou lidského uznání se skrývá v platonské triádě *Eros*, *Thumos* a *Logos* právě *thumos*, který představuje spirituální složku duše a její zodpovědný za celou řadu emocí (jako např. vznětlivost). *Thumos* je podle Platóna základním principem všeho dění, snažení a zápolení. Motivuje v člověku to nejlepší, ale i to nejhorší. Ve svém spise „*Republika*“ (zde se pojem *thumos* objevil vůbec poprvé) Platón přirovnával *thumos* ke kousajícímu psu, který brání nejen sám sebe, ale také svého pána a rajon. Platón zde ukázal, že *thumos* je původcem veškerých politických akcí, protože politika není ničím jiným než soutěží, jejíž hlavní cenou je dosažené uznání. Díky *thumosu* si uchováваме sebeúctu. **Fukuyama** ve své knize (1992) jasně ukázal, že existuje velmi blízká podobnost mezi Hegelovým konceptem touhy po uznání a Platónovým *thumem*. Stejně jako Platón i **Fukuyama** věřil (Sheikh, 2008), že koncept *thumos* může být velmi prospěšný k pochopení lidského chování a politiky vůbec.

⁴⁰ Stejnou potřebu jako lidé v tomto ohledu mají i státy (viz Singer, 2005). V politické rovině to znamená dosáhnout svobodu (státní suverenity) a demokratická práva.

což se projevuje v jeho základních potřebách (touha po jídle, potřeba spánku, příbytku a především pud sebezáchovy). Tento primitivní člověk se však od zvířat liší dvěma základními vlastnostmi: za prvé, dokáže se povznést nad tyto základní instinkty a za druhé, jednat svobodně. Je schopný rozlišit dobré od špatného, čili je schopný morálního rozhodování. Není to ale pouze izolovaný, autonomní jedinec, nýbrž také sociální bytost, která cítí potřebu být respektován či uznáván jinými lidmi. Jeho vlastní hodnota a identita se velmi zřetelně odráží v hodnotě, kterou mu přisuzují jiní lidé, kteří mu přisuzují jeho hodnotu tím, že ho uznávají jako lidskou bytost sobě rovnou. Podle **Hegela** člověk nejlépe osvědčí svoje lidství tím, že prokáže ochotu riskovat vlastní život nejen pudem sebezáchovy, ale hlavně svou touhou po dosažení „vyššího“ sociálního statutu (Williams, Sullivan, Matthews, 1997).

Fukuyama v rámci pojmu thumos rozlišuje mezi megalothymii (tj. přání dosáhnout od jiných uznání vlastní nadřazenosti) a isothymii (tj. přání být uznán jako rovnocenný s jinými lidmi). Megalothymos je ekvivalentem **Nietzscheho** vůle po moci a v dlouhém období představuje vážnou hrozbu pro úspěch liberální demokracie. Nicméně megalothymos je nutnou podmínkou pro samotný život; silně se projevuje v nacionalistických vášních.

Isothymie je zase patrná v marxistickém učení. Pro liberálně demokratická zřízení nepředstavuje vážnější hrozbu, protože tento stav, tj. aby každému bylo poskytnuto rovné uznání a nic více, je nepřirozený. To je také jedním z důvodů, proč se **Fukuyama** domníval, že je komunismus z dlouhodobé perspektivy odsouzen k zániku.

5 Kritika

Fukuyamova práce vzbudila nejen nadšení a vlnu pozitivních ohlasů (viz např. Hassner, 1989), ale také pochopitelně rozpaky, nevoli, nesouhlas a strohé odmítnutí. Např. **Hugh Brogan** (Williams, Sullivan, Matthews, 1997, s. 24) nevěřil, že Fukuyamovo pojednání bude mít jakýkoliv praktický účinek, protože z „*absurdně archaického filozofického fantazírování*“ nemůže vzejít žádný velký užitek. Zatímco někteří kritikové spatřovali ve Fukuyamovi „*mluvčího amerického zahraničně politického establishmentu*“ (Williams, Sullivan, Matthews, 1997, s. 69), jiní ho označovali za naivního optimistu, co ignoruje realitu mezinárodní politiky⁴¹.

⁴¹ Možná zpočátku ano, ale později nic nenasvědčovalo tomu, že po skončení bipolárního globálního uspořádání se ve spojitosti s dominantní americkou mocí bude mluvit o tzv. éře „*Pax Americana*“;

Fukuyama také schytlal četnou kritiku za propagaci konzumního kapitalismu, který bývá označován dokonce i na západě jako „*povrchní (životní přístup), bez skutečné (vnitřní) hodnoty*“. (Williams, Sullivan, Matthews, 1997, s. 79) S úspěchem se dá možná zpochybnit jeden ze základních Fukuyamových předpokladů týkající se trendu globální homogenizace, neboť pro většinu lidí národní stát zůstane základní identifikační jednotkou ještě dlouhou dobu (viz např. Strange, 1996; Barber, 1995; Minc, 1993, s. 74).

Lze i úspěšně polemizovat s Fukuyamovým vyhlášením roku 1989 za konec historie: např. východní Evropa se po čtyřicetileté přestávce navracela zpět do proudu historické evoluce (Kumar, 1989); **Cohen – Tanugi** (2008) zase soudil, že pozdější události jako např. rwandská genocida z roku 1994, antiglobalizační demonstrace v Seattlu a Ženevě, etnické čistky na Balkáně či teroristické útoky na USA ze září 2001 v žádném případě nenasvědčovaly tezi konce historie ve smyslu dosažení kýženého „přistavu“ veškerého lidského snažení; spíše to vypadalo, že se historie „dala opět do pohybu“⁴².

Další „balíček kritiky“ se týkal způsobu, jakým **Fukuyama** přistupoval k historii. **Fukuyama** není historikem, jeho spekulace o světové historii postrádají erudici **O. Spenglera** nebo **A. Toynbee** (Farrenkopf, 1995); **Fukuyama** navíc učinil z jednotlivce a jeho vnitřního duchovního nastavení (tj. jako by za vším stál thumos a lidská touha uznání vlastního lidství) hlavního hybatele historického vývoje, to ale neodpovídá historické zkušenosti. (Kurtz, 2002).

Velmi silná kritika byla vedena ne přímo proti **Fukuyamovi**, ale proti tradici konce historie spojované s učením **Hegela** a **Marxe** (nikoliv však **Kanta**). Tato kritika byla výmluvně vyjádřena **K. Popperem**, který ve své knize „*Bída historicismu*“ (2000) odsoudil spekulativní filozofii historie⁴³ a označil ji jako „*historicismus*“. Na základě svého zkoumání **Popper** dospěl k závěru, že

Fukuyama také trochu „domýšlivě“ umístil USA do středu světové historie, nehledě už k tomu, že „*blahoslenné*“ přehlížel vnitřní problémy USA jako chronické deficity, oslabující se měnu, pokles míry úspor, zhoršující se infrastrukturu, stagnující životní úroveň Američanů atd., které vůbec nehovořily ve prospěch budoucí americké hegemonie ve světě (v tomto ohledu byl možná blíže pravdě I. Wallerstein, který tyto ukazatele nepodceňoval a mluvil ve svých knihách o úpadku americké moci).

⁴² Jinými slovy se ukazuje, že Fukuyama zvolil pro vyvození svých teoretických závěrů „*nevědeckou*“ indukční metodu; možná také nedocenil, že zájem o liberální demokracii ze strany rostoucího počtu lidí může být vysvětlen spíše pragmatickými důvody a nikoliv „*úradkem Historie*“ (Bouchard, 1993).

⁴³ Spekulativní filozofii historie si můžeme definovat jako snahu „*objevit v historii běh událostí, schéma nebo smysl, který leží za kompetencí běžného historika*“ (Williams, Sullivan, Matthews, 1997, s. 124).

Hegelův koncept konce dějin podporuje totalitarismus, což je však v logickém rozporu s Fukuyamovou tezí a jeho vizemi⁴⁴.

Jelikož Fukuyamovu tezi můžeme označit jako „ideji o budoucnosti“, bude nás bezesporu zajímat její predikční schopnosti budoucnosti. I v tomto ohledu nacházíme několik svízeli: Fukuyamovu teorii nelze testovat či falzifikovat (v Popperově duchu) proti konkrétním faktům z důvodu její holistické povahy (popření Fukuyamovy teorie v určité části nutně neruší její obecnou platnost)⁴⁵; Fukuyamova teorie je sice fakticky správná a normativně přitažlivá (je lákavá představa lidstva, které dospělo na konec své dlouhé strastiplné pouti, tj. na konec historie, kde již čeká jen klid a mír), nicméně také ambivalentní a nenaplnující očekávání (např. z Fukuyamových predikcí není příliš jasné, které konkrétní státy budou usilovat o liberální demokracii); **Fukuyama** neuvedl ani bližší časový plán, kdy dojde k naplnění celospolečenských změn, proto si podle **Poppera** počíná spíše jako věstec nežli vědec; jiným kritikům (Farrenkopf, 1995) zase vadilo, že **Fukuyama** hlásá strohý historický determinismus a ponechává tak málo prostoru pro působení náhody; **Gertrude Himmelfarb** zase zapochybovala, zda si můžeme být jistí budoucností takovou měrou jako **Fukuyama**, protože „*historii můžeme poznat pouze retrospektivně, nikoliv prospektivně*“.(Himmelfarb, 1989, s. 26)

Zpochybnění si zaslouží i tzv. „tranzitivní paradigma“, na kterém **Fukuyama** převážně vystavěl své závěry: přechod k demokracii je často nedokonalý (viz např. Zakaria, 1997; Kaplan, 1997, 2003; Stojanovic, 2010) a časově omezený (Carothers, 2002). Třebaže **Fukuyamu** nelze považovat za „*zaslepeného prodemokratického horlitele*“, který by si idealizoval toto uspořádání a nechtěl vidět jeho nedostatky⁴⁶, Fukuyamův optimismus v tomto ohledu působí značně

⁴⁴ V tomto ohledu se ukazuje, že Fukuyama přebírá různé koncepty bez jejich hlubšího zkoumání. Na první pohled by se mohlo zdát, že Fukuyamova základní teze nese rysy historicismu (v Popperově smyslu), ale jeho přístup není ani vyloženě evolucionistický, ani esencialistický, ani holistický (takovými znaky se vyznačuje historicismus). Když mluví o konci historie, nemá na mysli konec (tj. úpadek a smrt) v biologickém nebo evolučním smyslu, ale naplnění či dovršení. Při Fukuyamově vysvětlování konce historie se naopak objevuje až zarážející podobnost s Popperovou kritikou historicismu. (Williams, Sullivan, Matthews, 1997)

⁴⁵ Proti výpadům Poppera našel Fukuyama zastání u Williamse (1997), který chápal, že Fukuyama neaplikuje holistický přístup na historii v její úplnosti.

⁴⁶ Demokracie je velmi zranitelná. Stačí relativně málo, aby se zvrtila k autoritářství. Také Hobson (2009) v tomto systému nespátřuje nic „nadčasového a nehynoucího“. Fukuyama si byl zcela vědom, že někdy autoritářské režimy (jako např. Pinochetova diktatura v Chile) dokážou uspokojovat materiální potřeby svých občanů velmi dobře, protože mohou používat metody v

tendenčně. (Gilley, 2010, s. 165-166)

Podle nikoliv sporadických názorů svět po skončení studené války nemířil k liberální demokracii, jak předpovídal **Fukuyama**: např. **Little** zapochyboval, jestli počet 61 liberálně demokratických režimů po roce 1989 je správný; (Little, 1995, s. 68) navíc demokratizace se v žádném případě urychlit nedá (Gardels, 2004; Fukuyama, 1995a). Kromě toho **Fukuyama** na rozdíl třeba od **Huntingtona** vehementně odmítal tvrzení, že demokracie nemusí vyhovovat všem⁴⁷.

Bez problémů nebyly ani zdroje, ze kterých **Fukuyama** vycházel. Podle **Jonese** (1993) **Fukuyamovo** spoléhání se na **Hegela** je hodně pochybné, protože **Hegel** může být jen stěží řazen k americké demokratické tradici, tj. určitě nebyl egalitářským demokratem a ani neprojevoval velké nadšení z „racionálního“ života tržního systému. Kromě toho **Abott** (2002) měl zase silné výhrady proti tomu, že si **Fukuyama** vybral **Kojěva** jako hlavního vykladače **Hegela**, neboť **Kojěve** ospravedlňoval tyranii jako pozitivní historickou sílu.

Fukuyama také nekriticky přijal pro svou argumentaci Kantovu tezi o věčném míru, byť ta byla často zpochybňována (viz např. Cohen, 1994; Kurtz, 2002; Przeworski, 1996). Navíc **Fukuyama** při své sázce na Kantův „věčný mír“ opomněl jednu důležitou skutečnost: sám **Kant** byl zastáncem vytrvalé činnosti. Představa „nudy nehybného světa“, v němž jsou všechny problémy vyřešeny – „konec dějin“ - mu připadala nejen scetná, nýbrž i nesnesitelná a především nezodpovědná. (Dahrendorf, 2007, s. 120)

V neposlední řadě **Fukuyama** ve své knize „*Konec historie*“ zrovna neoplyvá konzistentností svých úvah (Jones, 1993; Holmes, 1992). Bylo především poukazováno na rozpor mezi pozitivním sdělením obsaženého v první části názvu knihy, tj. triumfem liberální demokracie na konci historie, a Nietzscheho pesimismem, který vyvolala druhá část titulu Fukuyamovy knihy, tj. sdělení o Posledním člověku. Protimluvy najdeme i na jiných místech knihy. Např. **Fukuyama** na jedné straně kritizuje kulturní relativismus (1992), na druhé straně sám je kulturním relativistou (podle něj je možné přenést západní politické normy na země východní Evropa a Ruska, nejde to ale v případě

demokratických režimech zcela nepřipustných. Nutno také dodat, že právě tyto skutečnosti přilíš nezapadají do formátu jeho úvah (Przeworski, 1996).

⁴⁷ V tomto ohledu má pravdu spíše Fukuyama: data z „arabského barometru“ (Jamal, 2008) totiž jasně ukázala, že oproti původním očekáváním i v arabském světě existuje široká podpora pro demokracii. K tématu také více Volpi (2004). Kromě Fukuyamy např. Robert Dahl nebo Barrington Moore (Gilley, 2010) zkoumali, zda se demokracie může uchytit i v silně autoritářských režimech.

muslimského světa a východní Asie kvůli rozdílným kulturním tradicím a prostoru)⁴⁸.

6 Odpověď Fukuyamy na kritiku jeho teze

Teze konce historie obsahuje dvě části: empirickou (o různých jak současných, tak i historických událostech) a normativní (snaha o zhodnocení soudobé liberální demokracie). Podle **Fukuyamy** (1995b) kritikové nezřídka zaměňovali jednu část za druhou; navíc vyjadřovali pochybnosti, zda je vůbec mezi oběma částmi nějaká propojenost a vztah (Fukuyama, 1995b). Nejčastější kritice musela čelit především empirická část. V normativní části se daly čekat (a také přišly) útoky na **Fukuyamu** – nefilozofa ze strany filozofů.

Fukuyama se v empirické rovině snažil vysvětlit nepochopení, ke kterému došlo v souvislosti s jeho tezí: 1) s koncem historie nepřijde konec světa, jak existuje v obecném povědomí, tj. že nebudou žádné války, konflikty, boje; 2) empirická realita nepotvrzovala „jedinečnost“ demokracie; spíše byl zaznamenáván nepřátelský nacionalismus (tj. jakýsi návrat do premoderní doby kmenové spřízněnosti a silných etnických vášní); jedná se ale o nepochopení v tom smyslu, že liberální demokracie není o tom, co *je*, ale o tom, co *by mělo být*.

Prohlášení o konci historie se netýká empirické části, ale normativní argumentace (tj. spravedlivosti a adekvátnosti liberálně demokratických politických institucí). Normativní závěry jsou pochopitelně závislé na empirických důkazech.

Fukuyama takový empirický důkaz našel v ekonomické modernizaci založené na lineárním rozvoji moderní přírodovědy. Uznal také, že empirické důkazy nám dávají pouhou naději, že světová historie má progresivní charakter, nepotvrzují ale normativní stránku věci.

Falzifikace (viz Popperova kritika) Fukuyamovy teze týkající se liberální demokracie bude možná díky empirickým faktům, pokud 1) liberální demokracie se ve světě zhroutí stejně jako komunismus na konci 80. let minulého století; 2) společnost založená na různých principech někde ve světě vznikne a bude po nějakou dobu trvat (**Fukuyama** sází na určitý typ „měkce autoritářské“ režimu někde v Asii); 3) nějaký dříve neliberální princip se vrátí a získá širokou legitimitu (např. jestliže americké ženy ztratí právo volit nebo otroctví se znovu

⁴⁸ Fukuyama se pokusil vypořádat s tímto relativismem, který charakterizoval (Wisialowski, 2010, s. 9) jako „intelektuální krizi západního racionalismu“. Nakonec Fukuyama uznal existenci historického relativismu, čímž zásadně destabilizoval sebou vyznávaný univerzalizmus.

stane legální).

Fukuyama (1995b) se bráníl, že ve své tezi předložil „silnou“ verzi historicismu. Uznal sice, že se ve svém výkladu nevyhnul historicismu, ale to, co použil, označil za „slabou“ verzi. Jeho teze prý nikterak nesouvisí s rokem 1989.

Pozdější opravená a revidovaná verze Fukuyamovy teze reagovala na monopolní vládu trhu a demokracie, „transformační“ diplomacii Bushovy administrativy ve druhém volebním období zaměřenou na demokratizaci Blízkého východu a jeho začlenění do světové ekonomiky, rozšiřování EU, obnovenou víru v obchod, globalizaci, technologii, multilateralismus a „globální vládu“ jako primární síly směřující k dosažení míru a rozvoje. (Cohen-Tanugi, 2008, s. 52)

Závěr

Dnes sice zájem o Fukuyamovu knihu „*Konec historie*“ u čtenářů poněkud opadl, neznamená to ale, že bychom v praxi nezaznamenávali to, co **Fukuyama** před více než dvaceti lety předpovídal, tj. vyvrácení její nosné argumentace. (Prozorov, 2009) Události Arabského jara jsou toho jasným důkazem. Následující tabulka shrnuje základní rysy teze konce historie.

	FUKUYAMA a jeho teze konec historie
Obecná charakteristika	Americká perspektiva, americký centrismus ⁴⁹ (liberální světové řád, prosazování demokratických hodnot ve světě, dodržování lidských práv, ekonomické principy volného trhu, mírové mezistátní vztahy svědčící obchodu, globální vůdcovství USA)
Základní jednotka	Národní stát = základní jednotka identifikace lidí
Univerzalistické (neměnné) rysy	Lidská povaha ⁵⁰
Psychologické aspekty jako hnací síla lidského jednání	Liberální dychtění po rovném uznání
Kulturní homogenizace	Odpor proti ní (Little, 1995, s. 70)

⁴⁹ Viz Inoguchi (1999).

⁵⁰ Fukuyama si nemyslel (Williams, 1997), že otázky týkající se konce historie nebudou zodpovězeny hromaděním empirických faktů o historických událostech, ale jasnějším pochopením lidské povahy (toužící po rovném zacházení, uznání své rovnocennosti s ostatními atd.). V tom Fukuyama spatřoval nadčasové pravdy přesahující kulturní a geografické danosti.

VÁLKA - důvod	NE - podobnost ⁵¹
Relativismus⁵²	NE
Pesimismus	NE ⁵³
Demokracie	Teorie demokratického míru

Fukuyamovu knihu „*Konec historie*“, hlásající rozšiřování demokracie do celého světa, můžeme číst jako pokus restaurovat pocit kolektivního vědomí. **Williams, Sullivan, Matthews** (1997) charakterizovali tuto knihu jako dlouhodobý projekt, jehož některé části musí být testovány na novodobých událostech světové politiky, o což se ostatně později pokoušelo mnoho autorů, mezi nimi samozřejmě i sám **Fukuyama**. **R. E. Jones** (1993) neváhal označit **Fukuyamu** za velkého myslitele, který odvedl svou knihou „slušnou“ práci.

Z předložené studie mohou být učiněny dva zásadní závěry: 1) teze konec historie ztrácí na svém praktickém významu, pokud k ní budeme přistupovat v přísně pozitivistickém duchu; teze začne dávat smysl až v postpozitivistickém přístupu, který zdůrazňuje konstitutivní charakter určitých teorií⁵⁴ (odsud můžeme vyvodit, že snažit se uplatnit pozitivistický přístup za všech okolností nemusí být vůbec žádoucí); 2) teze konec historie slouží jako důkaz

⁵¹ I když Fukuyama důvěřoval Kantovým myšlenkám o „věčném míru“, že demokracie proti sobě válčit nebudou, nikdy netvrdil, že to znamená definitivní konec válečného zápolení. Dokonce i v demokratickém světovém uspořádání státy budou válčit, pokud budou cítit, že jejich sebeidentita je nějakým způsobem ohrožena (Williams, 1997). Toto tvrzení přiblížilo Fukuyamu k Huntingtonovi s tím rozdílem, že Huntington viděl ono ohrožení identity už narušeno, kdežto Fukuyama nikoliv.

⁵² V Hegelově filozofii ale existuje jen jedna absolutní pravda, která bude „zjevena“ na konci historie (zdá se tedy, že Hegel není relativistou). Fukuyama se v tomto ohledu vyznačuje absolutistickým pojetím pravdy, proto ani nepřekvapí, že své myšlenky na rozdíl od Huntingtona, který byl ochotný k jistým „ústupkům“, musí neustále hájit (byť samozřejmě v reakci na soudobý kontext je jeho teze v dílčích aspektech revidována, v tom podstatném však zůstává neměnná).

⁵³ Fukuyamova práce nese v sobě jak optimistické, tak i pesimistické prvky. Proto ji není snadné jednoznačně charakterizovat ani jedním způsobem (Abbott, 2002). Pokud však jde o Fukuyamovu základní tezi konce historie nakaženou Hegelovým optimismem a inspirovanou dalšími postavami spekulativní filozofické historie jako např. Condorcet, Herder, Kant, Comte, Marx či Toynbee jsou jeho vize jednoznačně optimistické a nikoliv pesimistické. (Farrenkopf, 1995)

⁵⁴ Teze konec historie jdou zjevně proti pozitivistickému tvrzení, že svět má pevný nebo konkrétní charakter a poznání může být objektivní, „nepoznamenané“ pocity, hodnotami či předsudky. Proto tuto tezi nesmíme brát jako teorii v přísně vysvětlujícím smyslu, tj. není to nástroj k objasnění světa, který je líčen buď jako „pravdivý“ nebo „nepravdivý“ podle toho, do jaké míry zde nastává korelace se skutečností. Fukuyamova teorie pouze nevysvětluje okolní svět, ona ho jistým způsobem vytváří (např. ve formě působení na americké politiky); proto je třeba podtrhnout konstitutivní charakter této teze.

pochybností **T. Kuhna** o Popperových kritériách falzifikácie.

Kuhn síce netvrdil (1997), že by takové kritérium vôbec neexistovalo a nefungovalo, ale podľa neho falzifikácie (ani verifikácie) nemajú vo vede tak absolútnu pozíciu, ak sa zastánci týchto procedúr domnievajú. **Kuhn** mal asi pravdu vo svojom relatívne odvážnom tvrzení, že všetky teórie v niejakom ohľade nesouhlasia so skutočnosťou – existuje pozorovanie, ktoré je s nimi v rozpore. Preto to však nevede k opusteniu týchto teórií, pokiaľ rozpory nie sú príliš fatálne (to teze koniec histórie krásne dokladá, ak plyne z predchádzajúceho textu).

V súlade s Kuhnovými závermi teze koniec histórie slúži ako určitý rámec, v ktorom sa dobre provozuje „normálna“ veda – teda stále lepšie riešiť hádanky a vymýšľať nové. Určitý nesúlad medzi teóriou a realitou však podľa **Kuhna** činí teóriu dokonca príťažlivou, pretože umožňuje ľahko vytvárať nové hádanky (a to bez sporu platí pre tezu koniec histórie).

S mnohými Fukuyamovými idejmi týkajúcimi sa „Konca histórie“ lze úspešne polemizovať (dnes je Fukuyamova teza zavrňovaná predovšetkým kvôli nedostatku realismu), ak bolo naznačené v predchádzajúcom textu. Nicméně jednu vec **Fukuyamovi** nemôžeme upíť: jelikož budúcnosť sa dá len odhadovať a minulosť je možné rekonštruovať len čiastočne, svet potrebuje svoje „provokatéry“, ktorí vyvolajú širokú diskuziu a pohnú tak intelektuálny pokrok kupredu (Blim, 1997). A možná práve tieto emócie chcel **Fukuyama** svojou knihou vyvolať.

Literatura:

- ABBOTT, P. 2002. "Big" Theories and Policy Counsel: James Burnham, Francis Fukuyama, and the Cold War. In *Journal of Policy History*, Volume 14, Number 4, 2002. ISSN 0898-0306, s. 417-430.
- ADIB-MOGHADDAM, A. 2011. *A Metahistory of the Clash of Civilisations. Us and Them Beyond Orientalism*. New York: Columbia University Press, 2011. ISBN 978-0-231-70212-6.
- ALVEY, J. E. 2003. Adam Smith's view of history: consistent or paradoxical? In: *History of the human sciences*, Vol. 16, No. 2, 2003. ISSN 0952-6951, s. 1–25.
- BARBER, B. R. 1996. *Jihad vs McWorld. Terrorism's Challenge to Democracy*. New York: Ballantine Books, 1996. ISBN-13: 978-0345383044.
- BERMAN, S. 2011. Fukuyama's Grand Vision. Review on The Origins of Political

- Order: From Prehuman Times to the French Revolution. By Francis Fukuyama. Farrar, Straus and Giroux, 2011. 608 pp. In *Journal of Democracy*, Volume 22, Number 4 October 2011. ISSN: 1045-5736.
- BHAGWATI, J. 2004. *In defense of Globalization*. New York: Oxford University Press, Inc., 2004. ISBN 978-0-198-03807-8.
- BLIM, M. 1997. Can NOT – Capitalism Lie at the End of History, or Is Capitalism's History Drawing to an End? In *Critique of Anthropology* Vol 17(4), ISSN 0308-275X, s. 351-363.
- BLOOM, A. 1989. Responses to Fukuyama. Various authors. *National interest* (Summer, 1989) [online] [cit. 17.12.2013]. Dostupné na internetě <http://www.wesjones.com/eoh_response.htm#Title>.
- BOARI, M. 1998. *End of History and Fin de Siècle Politics. The Political Theory of Posthistory*. A dissertation submitted to the Graduate division of the University of Hawaii. December 1998. UMI Number 9913921.
- BOUCHARD, L. – P. 1993. *La démocratie libérale comme fin de l'histoire: une analyse de la théorie de Francis Fukuyama*. Thèse présentée au Département de Science politique de l'Université à Ottawa. 28 mars. 1994.
- CAROTHERS, T. 2002. The End of the Transition Paradigm. In *Journal of Democracy* 13.1 (2002), ISSN 1045-5736, s 5-21.
- COHEN, R. 1994. Pacific Unions: A Reappraisal of the Theory That 'Democracies Do Not Go to War with Each Other'. In *Review of International Studies*, Vol. 20, No. 3 (Jul., 1994), ISSN: 0260-2105, s. 207-223.
- COHENT-TANUGI, L. 2008. *The Shape of the World to Come. Charting the Geopolitics of an New Century*. New York: Columbia University Press, 2008. ISBN13: 9780231146005.
- COX, R. W. 1981. Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory. In *Millennium: Journal of International Studies* Vol. 10, No. 2, ISSN: 0305-8298, s. 126-155.
- DAHRENDORF, R. 2007. *Hledání nového řádu. Přednášky o politice svobody v 21. století*. Praha – Litomyšl: Pasek, 2007. ISBN: 978-80-7185-719-8.
- EICHLER, J. 2006. *Mezinárodní bezpečnost na počátku 21. století*. Praha: Ministerstvo obrany České republiky – Avis, 2006, ISBN 80-7278-326-2.
- FARRENKOPF, J. 1995. Francis Fukuyama's Political Idealism. In *Australian Journal of International Affairs*, Vol. 49, No. 1 (May 1995), ISSN 1035-7718, s. 69-83.
- FUKUYAMA, F. 1989. The End of History? In *The National Interest*, 16 (Summer 1989), ISSN 0884-9382, s. 3-18.

- FUKUYAMA, F. 1991. Liberal Democracy as a Global. In *PS: Political Science and Politics*, Vol. 24, No. 4 (Dec., 1991), ISSN 1049-0965, s. 659-664.
- FUKUYAMA, F. 1992. *The End of History and the Last Man*. New York: Maxwell Macmillan International. ISBN – 13: 978-0743284554.
- FUKUYAMA, F. 1995a. Reflections on the End of History, Five Years. In *History and Theory*, Vol. 34, No. 2, Theme Issue 34: World Historians and Their Critics (May, 1995), ISSN 1468-2656, s. 27-43.
- FUKUYAMA, F. 1995b. The Primacy of Culture. Democracy's Future. In *Journal of Democracy* 6.1 (1995), ISSN 1045-5736, s. 7-14.
- FUKUYAMA, F. 2002. *Our Posthuman Future: Consequences of the biotechnology revolution*. New York: Farrar Straus Giroux, 2002. ISBN -13: 978-0312421717.
- FUKUYAMA, F. 2006. Identity, Immigration, and Liberal Democracy. In *Journal of Democracy*, Volume 17, Number 2, April 2006, ISSN 1045-5736, s. 5-20.
- FUKUYAMA, F. 2007. *America at the Crossroads: Democracy, Power, and the Neoconservative Legacy*. New Haven: Yale University Press, 2007. ISBN 978-0300122534.
- FUKUYAMA, F. 2008. *End of history? Interview*. DR TV (Television station : Copenhagen, Denmark); Films for the Humanities & Sciences (Firm); Films Media Group. New York, N.Y.: Films Media Group.
- FUKUYAMA, F. 2009. Remembered Huntington. Modernization vs. Westernization. In *NPQ* (Spring 2009). ISSN 1540-5842, s. 84-89.
- FUKUYAMA, F. 2012a. The Future of History. Can Liberal Democracy Survive the Decline of the Middle Class? In *Foreign Affairs* 91. 1 (Jan/Feb 2012), ISSN 0015-7120, s. 53-61.
- FUKUYAMA, F. 2012b. The Right Must Learn to Love the State Again. In *Financial Times* (20 of July 2012).
- GARDELS, N. 2004. No Shortcuts to the „End of History“. In *NPQ* (Summer 2004), ISSN 1540-5842.
- GEORGE, A. L. 1993. *Bridging the Gap. Theory and Practice in Foreign Policy*. First Edition. Washington, D.C: United States Institute of Peace Press, 1993. ISBN 978-1878379221.
- GERSHMAN, C. 2005. Democracy as Policy Goal and Universal Value, In *The Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations* 6, no. 1 (2005), ISSN 1936-3419, s. 19–38.
- GILLEY, B. 2010. Democratic Triumph, Scholarly Pessimism. In *Journal of Democracy*, Volume 21, Number 1 January 2010, ISSN s. 160-167.

- GOLDGEIER, J - McFAUL, M. 1992. A Tale of Two Worlds: Core and Periphery in the Post-Cold War Era, In *International Organization* 46:1, ISSN 0020-8183, s. 467-492.
- HASSNER, P.1989. Responses to Fukuyama. Various authors. In *National interest* (Summer, 1989) [online] [cit. 17.12.2013]. Dostupné na internetě <http://www.wesjones.com/eoh_response.htm#Title>.
- HIMMELFARB, G. 1989. Responses to Fukuyama. In *The National Interest* 16 (Summer 1989), ISSN 0884-9382.
- HOBSON, Ch. 2009. Beyond the End of History: The Need for a 'Radical Historicisation' of Democracy in International Relations. In *Millennium: Journal of International Studies* Vol.37 No.3, ISSN 0305-8298, s. 631–657.
- HOLMES, S. 1992. The Scowl of Minerva - The End of History and the Last Man by Francis Fukuyama. In *The New Republic*; Mar 23, 1992; 206, 12; ABI/INFORM Complete, ISSN 0028-6583.
- HUIQUIN, H. 2011. Ideological choices in contemporary China: With a discussion of Francis Fukuyama's declaration of the end of history. In *International Critical Thought* Vol. 1, No. 2, June 2011, ISSN 2159-8282, s. 158–170.
- HUNTINGTON, S. P. 1991. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press, 1991. ISBN -13: 978-0806125169.
- HUNTINGTON, S. P. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster, 1996. ISBN -13: 978-1451628975.
- CHRISTENSEN, J. 1994. The Romantic Movement at the End of History. In *Critical Inquiry*, Vol. 20, No. 3 (Spring, 1994), ISSN 0093-1896, s. 452-476.
- INOUCHI, T. (1999). Peering into the Future by Looking Back: The Westphalian, Philadelphian, and Anti-Utopian Paradigms. *International Studies Review*, Vol. 1, No. 2, Prospects for International Relations: Conjectures about the Next Millennium (Summer, 1999), ISSN: 1468-2486, s. 173-191.
- JAMAL, A. A. - TESSLER, M. A. 2008. Attitudes in the Arab World. In *Journal of Democracy*, Volume 19, Number 1, January 2008, ISSN 1045-5736, s. 97-110.
- JONES, R. E. 1993. Thinking Big The End of History and the Last Man by Francis Fukuyama; Peace and War: Armed Conflicts and International Order

- 1648-1989 by Kalevi J. Holsti (recenze). In *Review of International Studies*, Vol. 19, No. 2 (Apr., 1993), ISSN 0260-2105, s. 201-212.
- KAPLAN, R. 1997. Was Democracy Just a Moment? In *Atlantic Monthly*, December 1997, ISSN 1072-7825, s. 55–80.
- KAPLAN, R. 2003. *Přicházející anarchie. Zborcení snů – svět po studené válce*. Nakladatelství Pavel Mervart. 2003. ISBN 80-903047-4-5.
- KENNEDY, P. 1988. *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. London: Unwin Hyman, 1988, ISBN -13: 978-0679720195.
- KUHN, T. 1997. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikoymenth. ISBN: 80-86005-54-2.
- KUMAR, K. 1989. The Revolutions of 1989: Socialism, Capitalism, and Democracy. In *Theory and Society*, Vol. 21, No. 3 (Jun., 1992), ISSN 0304-2421, s. 309-356.
- KURTZ, S. 2002. The Future of “History“. Francis Fukuyama vs. Samuel Huntington. In *Policy Review*; Jun/ Jul 2002; 113, ABI/INFORM Global, s 43-58.
- LAL, D. 2000. Does Modernization Require Westernization? In *Independent Review*; Summer 2000, Vol. 5 Issue 1, ISSN 1086-1653, s. 5-20.
- LITTLE, R. 1995. International Relations and the Triumph of Capitalism. In BOOTH, K.. - SMITH, S. (ed.): *International Relations Theory Today*. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1995 s. 62-89. ISBN – 13: 978-0745611662.
- MARIEN, M. 1995. World Futures and the United Nations. *Futures*, Vol. 27, No. 3, ISSN 0016-3287, s. 287-310.
- McCLELLAND, M. J. L. 2011. Exporting virtue: neoconservatism, democracy promotion and the end of history. In *The International Journal of Human Rights* Vol. 15, No. 4, May 2011, ISSN 1364- 2987, s. 520–531.
- MEHTA, J. 2011. The Varied Roles of Ideas in Politics. From “Whether” to “How”. In BÉLAND, D. - COX, R. H. (eds.) 2011. *Ideas and Politics in Social Science Research*. New York: Oxford University Press, ISBN-13: 978-0199736874, s. 23-46.
- MINC, A. 1993. *Le Nouveau Moyen Âge*. Gallimard, 1993. ISBN 2070328740.
- PIERRE, A. J. 1992. The End of History and the Last Man by Francis Fukuyama (recenze). In *Foreign Affairs*, Vol. 71, No. 2 (Spring, 1992), ISSN 0015-7120, s. 189.

- PONGS, A. 2000. *V jaké společnosti vlastně žijeme? Společenské koncepce – srovnání*. Svazek 1. České vydání první. Praha: ISV nakladatelství, 2000. ISBN 8085866595.
- POPPER, K. R. 2000. *Bída historicismu*. 2. opravené vydání. Praha: OIKOYMENH, 2000. ISBN 80-86005-80-1.
- PROZOROV, S. 2009. Giorgio Agamben and the End of History Inoperative Praxis and the Interruption of the Dialectic. In *European Journal of Social Theory* 12(4), ISSN 1368-4310, s. 523–542.
- PRZEWORSKI, A. - ALVAREZ, M. - CHEIDUB, J. A. - LIMONGI, F. 1996. What Makes Democracies Endure? *Journal of Democracy* 7.1 (1996), ISSN 1086-3214, s. 39-55.
- PRZEWORSKI, A. - LIMONGI, F. 1997. Modernization: Theories and Facts. *World Politics* 49.2 (1997), ISSN 0043-8871, s. 155-183.
- SEN, A. 1999. Democracy as a Universal Value. In *Journal of Democracy* 10, no. 3 (1999), ISSN 1086-3214, s. 3–17.
- SHEIKH, H. (2008): Nietzsche and the Neoconservatives. Fukuyama's Reply to the Last Man. In *Journal of Nietzsche Studies*, Issue 35–36, ISSN 0968-8005, s. 28-47.
- SIEGLE, J. T. - WEINSTEIN, M. M. - MORTON, H. H. 2004. Why Democracies Excel? In *Foreign Affairs*, Vol. 83, No. 5 (Sep. - Oct., 2004), ISSN: 0015-7120, s. 57-71.
- SINGER, P. 1995. *Hegel*. 1. vydání. Praha: Odeon Argo, 1995, ISBN 80-85794-46-2.
- SÖDER, Hans-Peter (2007): From universal history to globalism: What are and for what purposes do we study European ideas? In *History of European Ideas* 33 (2007), s. 72–86.
- STEINER, J. G. 2012. *The Psychology of Terrorism: A Case Study of Osama Bin Laden*. A Thesis submitted to the Faculty of The School of Continuing Studies and of The Graduate School of Arts and Sciences in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in Liberal Studies. Georgetown University Washington, D. C. 30 March 2012. ProQuest LLC. UMI 1508680.
- STOJANOVIC, S. 2010. Collapse of communism, crisis of capitalism, and the state of humanity. In *Philosophy and Social Criticism* 36(8), ISSN: 0191-4537, s. 903–916.
- STRANGE, S. 1996. *The retreat of the state. The diffusion of power in the world economy*. First edition. Cambridge University Press, 1996, ISBN

9780521564403.

- THOMPSON, P. 1994. Progress, Reason and the End of History, In *History of European Ideas*, Vol. 18, No. 3, ISSN 0191-6599, s. 361-371.
- VOLPI, F. 2004. Pseudo-Democracy in the Muslim World. In *Third World Quarterly*, Vol. 25, No. 6 (2004), ISSN 0143-6597, s. 1061-1078.
- WEBEROVÁ, C. 2005. *International Relations Theory: A Critical Introduction*. Second Edition. New York and London: Routledge. ISBN-13: 978-0415778428.
- WILLIAMS, H. - SULLIVAN, D. - MATTHEWS, G. 1997. *Francis Fukuyama and the end of history*. Cardiff: University of Wales Press, 1997. ISBN -13: 978-0708314272.
- WISIALOWSKI, B. N. 2010. *Metanarratives of the New World Order: Analyzing Narrative Discourse and 'The End of History' as Case Study*. DISSERTATION submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of DOCTOR OF PHILOSOPHY in History. UNIVERSITY OF CALIFORNIA, IRVINE, 2010. UMI Number: 3397323.
- ZAKARIA, F. 1997. The Rise of Illiberal Democracy. In *Foreign Affairs* 76 (November–December 1997), s. 22-43.